

**Εισαγωγή σε θεμελιακές έννοιες της αριστοτελικής ηθικής**  
**(ἀγαθόν, εὐδαιμονία, ἀρετή, ψυχή, πάθη, ἔξεις, μεσότης, προαίρεσις, ὀρθός λόγος...)**  
**και μια προτροπή για φρόνηση και βίο θεωρητικό<sup>1</sup>**

Ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε επισταμένως με την ηθική σε τρία τουλάχιστον έργα του, τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, τα *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* και τα *Ἠθικὰ Μεγάλα*. Δεν ανέπτυξε, όμως, μία επιστήμη συστηματική ούτε πρότεινε συγκεκριμένους κανόνες ηθικής· μορφοποίησε ένα καλοδομημένο μα ευρύχωρο και εύπλαστο πλαίσιο συμπεριφοράς παίρνοντας ως πρώτη ύλη του ακριβείς εμπειρικές παρατηρήσεις, καλά επεξεργασμένες ηθικές κατηγορίες και αυτονόητες κοινωνικές αξίες της εποχής του. Έτσι παρήγαγε και μας προσέφερε πλούσιο και οργανωμένο (ανθρωπο)γνωστικό υλικό, αφήνοντας παράλληλα πολλές διεξόδους γνωστικής επέκτασης και πρακτικής εφαρμογής του. Οπωσδήποτε, αυτή η ενδελεχής ενασχόλησή του με την ηθική δεν έγινε *θεωρίας ἔνεκεν* αλλά *ἵνα ἀγαθοὶ γενώμεθα*<sup>2</sup>, στο άμεσο ζητούμενο της ηθικής, αντίθετα προς άλλες επιστήμες που υπάρχουν *τοῦ εἰδέναι χάριν*, δεν τον ενδιέφερε η θεωρία καθαυτή, η αναποτελεσματική γνώση για την ίδια τη γνώση, αλλά πίστευε ότι εμβαθύνει γνωστικά για να βοηθήσει τον εαυτό του και τους άλλους να γίνουν άνθρωποι καλύτεροι, να κατακτήσουν το αγαθό.

Το *ἀγαθόν* ορίζεται στο πλαίσιο της τελεολογικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη ως εξής: *ἔστω δὴ ἀγαθὸν ὃ ἂν αὐτὸ ἑαυτοῦ ἔνεκα ἢ αἰρετόν, καὶ οὗ ἔνεκα ἄλλο αἰρούμεθα, καὶ οὗ ἐφίεται πάντα*<sup>3</sup>. επιλέγουμε το αγαθό μάλλον γι' αυτό το ίδιο, και βρίσκουμε τα μέσα για να το πετύχουμε· το ανώτατο αγαθό είναι το τέλος προς το οποίο κατευθύνονται όλες μας οι πράξεις και ενέργειες. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει όχι μόνο λειτουργώντας ως ο σκοπός των ανθρωπίνων ενεργειών αλλά και προδιαγράφοντας και απαιτώντας τη διαδικασία επίτευξης αυτού του σκοπού· οι ενέργειες που κατευθύνονται προς αυτό, οφείλουν σ' αυτό την ίδια την ύπαρξή τους. Το ανθρώπινο αγαθό, λοιπόν, είναι αυτοσκοπός, είναι το *ἀκρότατον* ανάμεσα σε άλλα *πρακτὰ*<sup>4</sup> αγαθά. Και το ύψιστο αγαθό για κάθε είδος (και για τον άνθρωπο) είναι *τέλειον*, δεν στερείται απολύτως τίποτα, ταυτίζεται με την τελείωση ως σκοπό και πορεία πραγμάτωσης της φύσεώς του: η φύση των όντων δεν είναι αλλά γίνεται.

Σίγουρα μιλούμε για το αγαθό με πολλούς τρόπους και μάλιστα με όσους και για το *ὄν*, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο υπάρχουν τα όντα: *πολλαχῶς γὰρ λέγεται καὶ ἰσαχῶς τῷ ὄντι τὸ*

<sup>1</sup> Βασικά βοηθήματα για τη σύνταξη του άρθρου αυτού στάθηκαν τα ακόλουθα: F. Dirlmeier, *Aristoteles. Nikomachische Ethik*, Berlin 1956· Δ. Λυπουρλή, *Ο Δημήτριος Λυπουρλής διάβασε, μετέφρασε, και σχολίασε αρχαία ελληνικά κείμενα στο Βαφοπούλειο*, Θεσσαλονίκη 1998· I. Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης, Παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῆς σκέψης του*, (*Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg 1966), Β' τόμος, ελλιν. μετάφραση Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, Αθήνα 1999, κυρίως το κεφάλαιο για τον *Προτρεπτικό*, σελ. 159-204. Λαμβάνονται επίσης υπόψη τα σχόλια στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* του υπομνηματιστή Ἀσπασίου (αρχές του 2<sup>ου</sup> αι. μ.Χ.), *In Ethica Nichomachea commentaria*, ed. G. Heylbut, *Aspasii in Ethica Nicomachea quae supersunt commentaria* (C.A.G. 19), Berlin 1889.

<sup>2</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1103b 26-30: Ἐπεὶ οὖν ἡ παροῦσα πραγματεία οὐ θεωρίας ἔνεκα ἐστὶν ὥσπερ αἱ ἄλλαι οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστὶν ἡ ἀρετὴ σκεπτόμεθα, ἀλλ' ἵν' ἀγαθοὶ γενώμεθα, ἐπεὶ οὐδὲν ἂν ἦν ὄφελος αὐτῆς, ἀναγκαῖον ἐπισκέψασθαι τὰ περὶ τὰς πράξεις... Επίσης, *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, 1216b 20-23: ... περὶ ἀρετῆς οὐ τὸ εἰδέναι τιμωτάτον τί ἐστίν, ἀλλὰ τὸ γινώσκειν ἐκ τίνων ἐστίν. οὐ γὰρ εἰδέναι βουλόμεθα τί ἐστὶν ἀνδρεία, ἀλλ' εἶναι ἀνδρεῖοι, οὐδέ τί ἐστὶ δικαιοσύνη, ἀλλ' εἶναι δίκαιοι... .

<sup>3</sup> *Ῥητορική*, 1362a 21-23.

<sup>4</sup> Η χρήση του ρηματικού επιθέτου *πρακτὸς* δείχνει ότι ο φιλόσοφος αναφέρεται μεν στο *ἀκρότατον ἀγαθόν*, στον ύψιστο σκοπό του ανθρώπου, εμμένει όμως στα όρια του εφικτού. Βλ. I. Düring, *ό.π.*, σελ. 205.

ἀγαθόν<sup>5</sup>. υπάρχει αγαθό κατ' ουσίαν (ο νους και ο θεός είναι αγαθοί), υπάρχει αγαθό ως ποιότητα (η αρετή είναι αγαθό), ως ποσότητα (το μέτρο είναι αγαθό), ως χρόνος (η κατάλληλη στιγμή), ως σχέση (το χρήσιμο), ως τόπος (η δίαίτια, η κατάλληλη κατοικία), ως κίνησις (η διδασκαλία είναι αγαθό). Ακριβώς επειδή το αγαθό δεν έχει μόνο μία σημασία, δεν υπάρχει και μία επιστήμη-τέχνη του αγαθού. Άρα, ο φιλόσοφος δεν θα διερευνήσει αφαιρετικά την ιδέα του αγαθού, αλλά τις πράξεις που οδηγούν στα επιμέρους αγαθά, και μάλιστα στο ύψιστο από αυτά.

Στο ύψιστο ανθρώπινο αγαθό στοχεύει η ύψιστη ανθρώπινη τέχνη, η τέχνη της οργανωμένης συμβίωσης των πολιτῶν (=συμπολιτών), η πολιτική τέχνη. Στην πολιτική ως πεμπτουσία εμπεριέχονται και κορυφώνονται οι διάφορες επιστήμες-τέχνες που υπάρχουν για την επίτευξη επιμέρους αγαθών (η ιατρική για την υγεία, η στρατηγική για τη νίκη, η ρητορική για την πειθώ, η οικονομία για τον πλούτο ...)· και αυτό, διότι η επιστήμη-τέχνη της οργανωμένης συμβίωσης ελέγχει ποιες επιμέρους επιστήμες και τέχνες λειτουργούν μέσα στην κοινωνία, ποιοι και σε ποιο βαθμό θα τις ασκούν, και τις θέτει όλες υπό την εξουσία της<sup>6</sup>. Το ύψιστο αγαθό στο οποίο συγκλίνουν όλα τα επιμέρους αγαθά μέσα στην πόλιν και προς το οποίο στοχεύει η πολιτική, ταυτίζεται με την εὐδαιμονία<sup>7</sup> των πολιτών, όλων μαζί και του καθενός ξεχωριστά. Ανθρώπινο αγαθό και πολιτικό αγαθό δεν μπορεί παρά να ταυτίζονται.

Η εὐδαιμονία είναι για τον άνθρωπο αποκλειστικά αυτοσκοπός· όλα τα άλλα αγαθά, τιμές και δόξα, πλούτη και ηδονές, εξουσία και δύναμη, όσο κι αν αξίζουν και καθεαυτά, προς αυτήν σε τελευταία ανάλυση στοχεύουν. Η ευτυχία είναι τέλεια, δεν της λείπει τίποτα. Και, όπως τονίζει ο φιλόσοφος, δεν είναι κατάσταση αλλά ενέργεια<sup>8</sup>. Δεν αποτελεί τελματωμένη αδράνεια, παθητική νιρβάνα· είναι οπωσδήποτε δυναμική, είναι σύνολο πράξεων και όχι γνώσεων<sup>9</sup>, είναι ενεργητικός τρόπος πρόσληψης της πραγματικότητας. Η ευτυχία κρίνεται εν τέλει κάθε στιγμή στις σχέσεις του ανθρώπου με τους άλλους ανθρώπους και τα πράγματα, με το περιβάλλον και τον εαυτό του.

Για το λόγο αυτό η ανθρώπινη εὐδαιμονία τίθεται ως εφικτός στόχος μόνο μέσα σε οργανωμένες κοινωνικές οντότητες, την οικογένεια και το χωριό, και μπορεί να επιτευχθεί πλήρως στην ανώτερη από αυτές, την πόλιν. Μέσα στην πολιτική κοινωνία μπορεί ο άνθρωπος να πραγματώνει τη φύση του, εκπύσσοντας και ασκώντας ακριβώς το ιδιάζον της φύσεώς του: ασφαλώς να τρέφεται, να αυξάνεται και να αισθάνεται, πρωταρχικά όμως να ασκεί τη λογική του ιδιαιτερότητα.

Εξάλλου, η πολιτική κοινωνία μπορεί να εξασφαλίσει στο άτομο το ουσιαστικό περιεχόμενο της ευδαιμονίας, που δεν είναι άλλο από την αντάρκεια. Και η αντάρκεια είναι πρωτίστως δώρο της πόλης, διότι επίσης ταυτίζεται με την (πλήρη) ικανοποίηση αναγκών της ανθρώπινης φύσης, που είναι πολιτική<sup>10</sup>. Άρα, ο άνθρωπος που θέλει να είναι ευτυχισμένος, δεν μπορεί να απαρνηθεί την πολιτική του φύση· αυτήν οφείλει να πραγματώνει. Ο μονώτης, ο ιδιώτης που συνειδητά επιλέ-

<sup>5</sup> *Ἠθικὰ Εὐδήμια*, 1217b 25-26. Βλ. Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά, *Οι μεταφυσικές προϋποθέσεις της αριστοτελικής ηθικής*, στο *Προβολές στον Ἀριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 260.

<sup>6</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1094a 26 - b 11.

<sup>7</sup> *Ἠθικὰ Εὐδήμια*, 1217a 21-22: ὁμολογεῖται δὴ μέγιστον εἶναι καὶ ἄριστον τοῦτο [ἡ εὐδαιμονία] τῶν ἀγαθῶν τῶν ἀνθρωπίνων.

<sup>8</sup> Αξιοσημείωτη είναι η έκφραση *ἐνέργεια* τῆς εὐδαιμονίας (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1100b 10). Βλ. και 1169b 28-31: ... ἡ εὐδαιμονία ἐνέργεια τις ἐστίν, ἡ δ' ἐνέργεια δῆλον ὅτι γίνεται καὶ οὐχ ὑπάρχει ὥσπερ κτῆμά τι. εἰ δὲ τὸ εὐδαιμονεῖν ἐστὶν ἐν τῷ ζῆν καὶ ἐνεργεῖν...

<sup>9</sup> *Προτρεπτικός*, 52.2-3: πάντα τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ πρὸς τὸν βίον ὠφέλιμα τοῖς ἀνθρώποις ἐν τῷ χρῆσθαι καὶ πράττειν ἐστίν, ἀλλ' οὐκ ἐν τῷ γινώσκειν μόνον.

<sup>10</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1097b 8-11: τὸ δ' αὐτάρκες λέγομεν οὐκ αὐτῷ μόνῳ, τῷ ζῶντι βίον μονώτην, ἀλλὰ καὶ γονεῦσι καὶ τέκνοις καὶ γυναικὶ καὶ ὅλως τοῖς φίλοις καὶ πολίταις, ἐπειδὴ φύσει πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος. Ομορφη και η έκφραση του Ἀσπασίου: ὁ.π., 16.19-20: ἡ γὰρ αὐτάρκεια τοῦ πολιτικοῦ ζῶντος περιγέγραπται περὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ τὴν ψυχὴν.

γει να ζει μόνος του αποκομμένος από την κοινωνία, στρέφει αλλοτριωτικά προς άλλη κατεύθυνση την ανθρώπινη φύση του, και συνεπώς αδυνατεί να κατακτήσει την ανθρώπινη ευτυχία.

Η *εὐδαιμονία* του πολίτου, λοιπόν, επιτυγχάνεται μέσα στο διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον της πολιτικής κοινότητας αποτελώντας συγκεκριμένο σύνολο ενεργών και έλλογων σχέσεων με τους συνανθρώπους και την πόλη. Οι σχέσεις αυτές του ενός συμπολίτη προς τους άλλους απαρτίζουν την *ἠθικὴν ἀρετὴν*<sup>11</sup> ως παγιωμένη προσωπική του ιδιότητα (άλλου είδους σχέσεις απαρτίζουν την ηθική αστοχία, την *κακία*). Έτσι, η ευδαιμονία ορίζεται από το Σταγειρίτη ως *ψυχῆς ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν τελείαν*<sup>12</sup>. Ουσιαστικός πυρήνας της είναι η αρετή, έμπρακτη και ολοκληρωμένη. Η αριστοτελική αρετή δεν είναι κατάσταση αλλά ιδιότητα που συνεπάγεται συγκεκριμένες πράξεις και ταυτίζεται με αυτές: όταν επαινούμε την αρετή, την επαινούμε πάντα λόγω συγκεκριμένων πράξεων<sup>13</sup>. Η αρετή είναι το περιεχόμενο της ευδαιμονίας -ή άλλη όψη της αὐτάρκειας-, διότι σώζει ακέραια την φύση του ανθρώπου στην κοινωνική της διάσταση, τον προστατεύει από κάθε είδους ατομοκεντρικό εγκλεισμό και ουσιώδη αλλοτρίωση.

Η αρετή ως σύνολο ενεργειών είναι αξία πολιτική. Είναι εκείνες οι σχέσεις με τους ανθρώπους και τα πράγματα δίπλα μας που οδηγούν στην ευτυχία. Η αλήθεια της κρίνεται σε μεγάλο βαθμό εκ των υστέρων, εκ του (κοινωνικού) αποτελέσματος (*τὸ δ' ἀληθὲς ἐν τοῖς πρακτικοῖς ἐκ τῶν ἔργων καὶ τοῦ βίου κρίνεται· ἐν τούτοις γὰρ τὸ κύριον*<sup>14</sup>) και δεν ταυτίζεται με τη συμμόρφωση σε ένα αφηρημένο πλέγμα έξωθεν δεδομένων κανονιστικών διατάξεων. Υπηρετείται από τους νόμους της πόλεως, που επίσης στοχεύουν στην αὐτάρκεια και την ευδαιμονία των πολιτών -άλλοτε οι νομοθέτες πραγματοποιούν το στόχο τους άλλοτε όχι. Και οι αληθινοί πολιτικοί αυτό το σκοπό έχουν, να κάνουν τους πολίτες αγαθούς και συνεπείς απέναντι στους νόμους. Όπως και να έχει πάντως, η αρετή είναι κατόρθωμα του προσώπου και της πόλεως σε οργανική σχέση.

Προτού προχωρήσουμε στη διερεύνηση της ηθικής αρετής, πρέπει να τονίσουμε πως ο Αριστοτέλης δεν αρνείται τη σημασία που έχουν άλλα αγαθά<sup>15</sup>. Ό,τι εξασφαλίζει την υγεία του σώματος, η τροφή και τα υλικά αγαθά εν γένει, προϋποτίθενται βέβαια αλλά δεν είναι αυτά που οδηγούν σε μια ανθρώπινη ευτυχία· είναι απολύτως αναγκαία μα όχι και ικανά για την επίτευξή της· για τα ζώα ίσως να αρκούσαν, όμως δεν μπορούν να ολοκληρώσουν μια φύση πολιτική<sup>16</sup>. Ακριβώς επειδή συνδέεται με αυτά τα αγαθά, είναι σημαντικός και ο ρόλος της τύχης για την επίτευξη της *εὐδαιμονίας*<sup>17</sup>. όμως η ευδαιμονία είναι κάτι πολύ περισσότερο από την *εὐτυχίαν*, αφού αφενός παίρνει υπόσταση με συνειδητές ενέργειες, αφετέρου δεν είναι κάτι παροδικό αλλά ταυτίζεται χρονικά με τον όλο βίο του ανθρώπου.

<sup>11</sup> Ο φιλόσοφος διακρίνει τις αρετές σε διανοητικές (πχ. η *σοφία*, η *σύνεσις* και η *φρόνησις*) και ηθικές (πχ. η *ἐλευθεριότης* και η *σωφροσύνη*)· οι πρώτες αντιστοιχούν στο *κυρίως λόγον ἔχον* μέρος της ψυχής και προάγονται κυρίως με τη διδασκαλία, ενώ η απόκτησή τους προϋποθέτει εμπειρία και ικανό χρονικό διάστημα· οι δεύτερες αντιστοιχούν στο *ἐπιθυμητικὸν* μέρος της ψυχής και προάγονται με τον εθισμό (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1103a 3-18).

<sup>12</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1102a 5-6. *Ἠθικὰ Εὐδήμια*, 1219a 34: ἔστιν ἄρα ἡ εὐδαιμονία ψυχῆς ἀγαθῆς ἐνέργεια.

<sup>13</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1101b 14-16.

<sup>14</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1179a 18-20.

<sup>15</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1099a 31 κ.ε. Ο Άσπάσιος, ό.π., 13.24-28, συνοψίζει τη διάκριση σε αγαθά που αξίζουν τα ίδια και σε αγαθά που αποτελούν απλώς μέσα για την επίτευξη των πρώτων: τὰ μὲν γὰρ εἶναι ἀγαθὰ καθ' αὐτά, τὰ δὲ δι' ἕτερα. ταῦτα δὲ λέγεται ἀγαθὰ τῷ ποιητικῷ εἶναι τῶν καθ' αὐτὰ ἀγαθῶν ἢ φυλακτικῷ ἢ τῶν ἐναντίων κωλυτικῷ· τὰ δὲ οὐ τῶν καθ' αὐτὰ μὲν ἀγαθῶν, ἀλλ' ὅσα δι' αὐτὰ αἰρετά, οἷον αἶ τε ἀρεταὶ καὶ τιμαὶ· ἰατρεία δὲ καὶ ὅσα τοιαῦτα ἀγαθὰ δι' ἕτερα.

<sup>16</sup> Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του Άσπασίου, ό.π., 16.13-16: εἰ μὲν γὰρ μοναδικὸν ἦν ζῷον καθάπερ λύκος ἢ λέων, ἴσως ἂν τοιαύτη τις ἦν αὐτοῦ ἡ εὐδαιμονία· ἐπεὶ δὲ πολιτικὸν ζῷον ὁ ἄνθρωπος καὶ κοινωνικόν, πρῶτον μὲν εἰ μόνος ζῷη καὶ καθ' αὐτὸν ἐν ἡρεμίᾳ, πάντων αὐτῷ ὑπαρχόντων ἀφθόνως, οὐκ ἔστιν ὅπως εὐδαίμων ἔσται.

<sup>17</sup> *Ἠθικὰ Μεγάλα*, 2.8.1, 3-6: οἶονται γὰρ οἱ πολλοὶ τὸν εὐδαίμονα βίον τὸν εὐτυχῇ εἶναι ἢ οὐκ ἄνευ γε εὐτυχίας, καὶ ὁρθῶς ἴσως ἄνευ γὰρ τῶν ἐκτὸς ἀγαθῶν, ὧν ἡ τύχη ἐστὶ κυρία, οὐκ ἐνδέχεται εὐδαίμονα εἶναι.

Για να προσεγγίσουμε την έννοια της ηθικής αρετής, θα αναφερθούμε καταρχήν στο υποκείμενο της ενεργούμενης αρετής, την *ψυχήν*. Και για να κατανοήσουμε την αριστοτελική θεώρηση της ψυχής, πρέπει οπωσδήποτε να απαγκιστρωθούμε από τις δυαλιστικές και αξιολογικές αντιλήψεις που χωρίζουν την ψυχή από το σώμα, το άυλο από το υλικό, το αθάνατο από το θνητό· αυτές οι διχοτομίες δεν προσιδιάζουν στις αντιλήψεις του φιλοσόφου.

Η ψυχή είναι άρρηκτα δεμένη με το σώμα, όλες οι ιδιότητες και οι κινήσεις της είναι μετὰ σώματος· για την ακρίβεια, ψυχή και σώμα είναι το ίδιο ον, η διάκρισή τους είναι φαινομενολογική και όχι ουσιαστική· ψυχή και σώμα είναι δύο εκφάνσεις, δύο ενέργειες της ίδιας ουσίας. Το σώμα είναι η ύλη της ψυχής και η ψυχή η μορφή του σώματος, και δεν διαχωρίζονται, όπως δεν διαχωρίζεται το κερί από το σχήμα του<sup>18</sup>. *Ψυχήν θρεπτικήν και αίσθητικήν* διαθέτουν και τα φυτά και τα ζώα. Όσον αφορά τον άνθρωπο, εκτός των ανωτέρω η ψυχή περιλαμβάνει όλες του τις δυνατότητες και τις ενέργειες, ακόμα και κάποιες που θα θεωρούνταν αποκλειστικά σωματικές, το *αίσθητικόν, ὄρεκτικόν, θρεπτικόν, γεννητικόν, νοητικόν, βουλευτικόν* και πολλά άλλα μόριά της<sup>19</sup>. Η ψυχή είναι η ζωτική ενέργεια μέσα στον άνθρωπο, η κινητήρια δύναμή του, *τοῦτο ὃ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοούμεθα* είναι ο όλος άνθρωπος. Τελικά η ψυχή γίνεται ο ορίζοντας στον οποίο, μέσα από τη σχέση που ο άνθρωπος εγκαθιδρύει μαζί τους, αναδύονται τα όντα ως φαινόμενα (αισθήματα, φαντάσματα, νοήματα, *εἶδη κατὰ τὸν λόγον*)· γι' αυτό και ἡ ψυχὴ τὰ ὄντα πῶς ἐστὶ πάντα<sup>20</sup>.

Η αρετή, λοιπόν, η προϋπόθεση της ευτυχίας, εντοπίζεται στο ἄλογον μέρος της ψυχής -το οποίο όμως έχει τη δυνατότητα να υπακούει στον λόγον- και ειδικότερα στο *ἐπιθυμητικόν καὶ ὅλως ὄρεκτικόν* μέρος της. Σ' αυτό ανήκουν τα πάθη, οι δυνάμεις και οι ἔξεις<sup>21</sup>. Τα πάθη, δηλαδή η *ἐπιθυμία*, η *ὀργή*, ο *φόβος*, το *θάρος*, ο *φθόνος*, η *χαρά*, ο *πόθος*, το *μῖσος* και άλλα, είναι όλα όσα προκαλούν ἡδονὴν ἢ λύπην<sup>22</sup>. Πρόκειται για φυσιολογικά βιώματα της ανθρώπινης ψυχής και ενέργειες του κάθε προσώπου· από μόνα τους τα πάθη δεν επιδέχονται ηθικούς προσδιορισμούς, δεν είναι αρχήθεν ούτε καλά ούτε κακά. Συνεπώς, η ηθική αρετή δεν είναι κατά το γένος ένα πάθος. Οι *δυνάμεις*, επίσης, είναι αυτές που απλώς προσφέρουν στον καθένα τη δυνατότητα να εκδηλώσει ατομικά τα πάθη της ανθρώπινης ψυχής και φύσης. Είναι και αυτές, όπως τα

<sup>18</sup> *Περὶ ψυχῆς*, 412b 6. Βλ. και J.L. Ackrill, *Aristotle's Definitions of Psuchê*, αναδ. στο Barnes, Schofield, and Sorabji, *Articles on Aristotle*, Vol. 4, *Psychology and Aesthetics*, New York 1979, σελ. 65-75.

<sup>19</sup> Το δομικά πολυσύνθετο αρχιτεκτόνημα της αριστοτελικής ψυχής αναδεικνύει η μελέτη του Α. Σιάσου, *Κι ἂν τὸ πραγματικὸν δὲν εἶναι ἀληθές; Κριτικὴ ἀναστοιχείωση τῆς ἀριστοτελικῆς προϋποθέσεως*, Αθήνα 2002. Ειδικά στο Β' κεφάλαιο, *Κανόνιον τῆς στοιχείωσης*, σελ. 119-147, αναπτύσσονται γραφήματα πολύτιμα για την κατανόηση των σχέσεων μεταξύ των μορίων της ψυχής, και αναδεικνύεται η θεμελιώδης θέση για την κατανόηση του *Περὶ ψυχῆς*: τα μόρια ἢ δυνάμεις της ψυχής (πάντα σε σύνδεση προς συγκεκριμένο σώμα) δεν ενεργούν αυτόνομα και αποκομμένα, αλλά συλλειτουργοῦν με ένα σωρευτικό και ιεραρχικό τρόπο διαπλεκόμενα.

<sup>20</sup> *Περὶ ψυχῆς*, 414a 12 και 431b 21 αντίστοιχα. Βλ. και Κ. Τσάτσος, *Η κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Αθήνα 1970, σελ. 210-211.

<sup>21</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1105b 20. Για τις σχέσεις μεταξύ των ἐν τῇ ψυχῇ γιγνομένων, παθῶν δυνάμεων ἔξεων, βλ. E. Garver, *Metaphysics of Morals*, *Journal of the History of Philosophy* 27 (1989), σελ. 7-28.

<sup>22</sup> Για τα πάθη ειδικότερα βλ. W. Fortenbaugh, *Aristotle on Emotion*, London 1975· K. Jacobi, *Aristoteles über der rechten Umgang mit Gefühlen*, στο *Pathos, Affect, Gefühl: philosophische Beiträge*, hrsg. von I. Crämer- Rügenberg, Freiburg-München 1981· S. Leighton, *Aristotle and the Emotions*, *Phronesis* 1982, σελ. 154-157. Αξιοσπούδαστα τα ακόλουθα: Δ. Λυπουρλής, *Εισαγωγή στην ηθικὴ φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης μιλάει για την αρετή*, *Φιλόλογος* 100 (Αφιέρωμα στον Αριστοτέλη), 2000, σελ. 266-286: «Η συνήθης απόδοση των αριστοτελικῶν παθῶν ως “συναισθημάτων” δεν με βρίσκει καθόλου σύμφωνο. Κατά τη γνώμη μου τα αριστοτελικά πάθη (που αλλού χαρακτηρίζονται από τον ίδιο τον Αριστοτέλη “άλογες παρορμήσεις της ψυχής”) δεν είναι παρά καθαρά βιολογικές ιδιότητες του ανθρώπου... ο άνθρωπος τα αισθάνεται, επειδή έτσι το όρισε γι' αυτόν η φύση... Με τα πάθη βρισκόμαστε ακόμη στον χώρο της φυσιολογίας, της βιολογίας, όχι ακόμη στον χώρο της ηθικής...».

πάθη, έμφυτες διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στην ψυχή, και αποτελούν ένα πανανθρώπινο δεδομένο προ-ηθικής τάξεως. Άρα, η αρετή ούτε στις *δυνάμεις* ανήκει.

Η ηθική αρετή είναι κατά το γένος μία *ἕξις* (ομοίως και η κακία). Αυτό σημαίνει πως η ανθρώπινη φύση δεν είναι εξαρχής ενάρετη, έχει όμως τη δυνατότητα να αναπτύξει τις διάφορες αρετές (ή κακίες) ως σταθερούς και συγκεκριμένους τρόπους βίωσης και εκδήλωσης των παθών· οι τρόποι αυτοί ενεργοποιούνται και αποκτώνται *διὰ τοῦ ἔθους*, με άσκηση σε ικανό βάθος χρόνου. Το να οργιστεί κάποιος ή να φοβηθεί ή να φθονήσει δεν είναι εξαρχής κάτι ηθικά προσδιορίσιμο· σημασία έχει αφενός το αν θα οργιστεί, θα φοβηθεί ή θα φθονήσει έτσι όπως πρέπει, όποτε πρέπει, απέναντι σε όποιον πρέπει και για τους λόγους που πρέπει (θα αναφερθούμε αμέσως στο πώς ορίζεται το πιεστικό αυτό *δέον*), αφετέρου η ένταση με την οποία θα εκδηλώσει το πάθος του<sup>23</sup>.

Το πεδίο των παθών και των πράξεων, αμφοτέρων ως βιούμενων κινήσεων, είναι ένα συνεχές. Σ' αυτό το συνεχές προσφέρονται στον άνθρωπο οι επιλογές του μέσου και των άκρων. Τα όριά τους δεν είναι προδιαγεγραμμένα ούτε είναι δυνατό να καθοριστούν με απόλυτη ακρίβεια<sup>24</sup>, αλλά οι ίδιες οι ασκημένες και ασκούμενες ηθικές αρετές ορίζουν και στοχεύουν κάθε φορά το μέσον ανάμεσα σε δύο άκρα· όλο το υπόλοιπο τμήμα του πεδίου ανήκει στις κακίες: εύκολο να πετύχει ο άνθρωπος το στόχο της κακίας, δύσκολο της αρετής.

Ο Αριστοτέλης δεν ανάγει το κακό στα πάθη, ουσιαστικά στην ίδια την ανθρώπινη φύση. Είμαστε άνθρωποι, λέει, και θα θυμώσουμε και θα μισήσουμε και θα χαρούμε και θα συμπονέσουμε και θα ζηλέψουμε, αρκεί να το κάνουμε με το σωστό τρόπο. Και σωστός τρόπος "διαχείρισης" των παθών είναι ο τρόπος του μέτρου, η εύρεση και επίτευξη του μέσου ανάμεσα στα άκρα που συνιστούν υπερβολή και έλλειψη. Το σωστό και το καλό το σώζει μόνο η *μεσότης*<sup>25</sup>, και με αυτήν κατά περίπτωση ταυτίζονται οι ηθικές αρετές. Έτσι, σωστή και ενάρετη στάση ζωής σημαίνει σταθερή επιδίωξη και πραγμάτωση της μεσότητας όσον αφορά τα πάθη και τις πράξεις. Η αρετή ως *ἕξις* είναι κατά το είδος η μεσότητα. Η κατεξοχήν ελληνική ηπιότητα όπως εκφράζεται με την επιδίωξη του μέτρου και της μεσότητας, γίνεται το κριτήριο της αρετής.

Δεν πρέπει, όμως, να καταλάβουμε την αρετή-μεσότητα ως κάτι ουδέτερο και μετριοπαθές, χλιαρό και άχρωμο. Μπορεί η αρετή να βρίσκει και να πραγματοποιεί το μέτρο ανάμεσα στα άκρα που συνιστούν υπερβολή και έλλειψη, αλλά ως στάση ζωής είναι *ἀκρότης*<sup>26</sup>, δυσεπίτευκτη κορύφωση και επιβράβευση ενός αγώνα που κρατάει ολόκληρη ζωή. Επίσης, δεν πρέπει να καταλάβουμε την αρετή ως κάτι στερημένο από την ηδονή, το άπλετο αίσθημα ευχαρίστησης και χαράς: *οὐδ' ἐστὶν ἀγαθὸς ὁ μὴ χαίρων ταῖς καλαῖς πράξεσιν*<sup>27</sup>. Η ηδονή δεν είναι αγαθό αιρετό καθαυτό, αλλά είναι το σύμφυτο παρακολούθημα της αρετής· και γι' αυτό δεν πρόκειται για οποιαδήποτε χαρά και ευχαρίστηση αλλά για την *οἰκείαν ἡδονήν*, αυτήν που απορρέει αποκλειστικά από την αρετή και την ευδαιμονία, και αναδραστικά συντελεί στην επαύξησή τους<sup>28</sup>.

<sup>23</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1106b 18-23 και 1105b 27-28. Βλ. Δ. Λυπουρλής, Τα Ηθικά Νικομάχεια και η διδασκαλία τους από το σχολικό εγχειρίδιο, *Φιλολόγος* 19-20 (1980), σελ. 4-22 (το άρθρο αναφέρεται σε παλαιότερη –και αποτυχημένη– απόπειρα να διδασχτεί ο Αριστοτέλης στη Μέση Εκπαίδευση, παραμένει όμως πολύτιμο για την κατανόηση των θεμελιακών εννοιών της αριστοτελικής ηθικής).

<sup>24</sup> Το επισημαίνει ως εξής ο Άσπάσιος, ό.π., 20.4-8: *εἰ γάρ τις λέγοι τὴν μεσότητα τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐνδεΐας, οὐδ' ἡ μεσότης ἐπὶ πόσον ἐστὶ καὶ πῶς οὐτ' εἰ ἐνδεΐα ἐστὶν οὐτ' εἰ ὑπερβολὴ οὐχ οἷόν τε ἀκριβῶς λόγῳ διορίσαι, ἀλλὰ δεῖ τὴν φρόνησιν καθ' ἐκάστην πρᾶξιν ὀρίζειν τὸ σύμμετρον καὶ μέσον.*

<sup>25</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1106b 8 κ.ε. Χρήσιμες διευκρινήσεις σχετικά με την έννοια της *μεσότητος* επιχειρεί ο Ε. Η. Olmsted, The moral sense aspect of Aristototes ethical theory, *American Journal of Philology* 69 (1948), σελ. 42-61.

<sup>26</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1107a 6-7.

<sup>27</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1099a 17-18.

<sup>28</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1175b 13-28. Βλ. και Άσπάσιος, ό.π., 148.13-22: *Ἐλέγετο δὲ καὶ διὰ τοῦτο φαῦλον ἡ ἡδονή, ὅτι ἐμποδίζει τῷ φρονεῖν καὶ τῷ νοεῖν οὐδὲνα γὰρ δύνασθαι φρονεῖν οὐδὲ διανοεῖσθαι ἐν ἡδονῇ ὄντα. δηλοῖ δὲ τοῦτο μάλιστα ἡ τῶν ἀφροδισίων ἐνίσταται οὖν καὶ πρὸς ταῦτα· οὐτε γὰρ φρονησεί, φησίν, ἐμποδίζει οὐθ' ἕξει οὐδεμιᾶ ἡ οἰκεία ἡδονή ἀλλ' ἡ ἄλλοτρία, ἐπεὶ αἱ γε οἰκεῖαι καὶ συναυξήουσιν, οἷον εἰ τις διανοούμενος καλὰ ἢ ἀγαθὰ ἡδοίτο, ἐπίτασις ἐκ τῆς ἡδονῆς πρὸς τὸ διανοεῖσθαι γίνεται αὐτῷ· καὶ ἡ κατὰ τὸ*

Εκκρεμεί, ασφαλώς, η απάντηση στο κρίσιμο ερώτημα ποιος και με ποιο κριτήριο θα αποφασίσει ποια είναι τα όρια του *δέοντος* όσον αφορά τον τρόπο εκδήλωσης των παθών, πώς ορίζεται η μετρημένη στάση απέναντι στους ανθρώπους και τα πράγματα, αυτή που ταυτίζεται με την αρετή. Ο φιλόσοφος απαντά πως δεν υπάρχει απολύτως αντικειμενικός τρόπος καθορισμού του μέσου, η σταθερή επίτευξη του οποίου θα οδηγούσε με σιγουριά και ακρίβεια στη μεσότητα και αρετή. Αρμόδιο και υπεύθυνο για την εύρεση του μέσου σε κάθε περίπτωση είναι το κάθε πρόσωπο.

Η μεσότητα είναι κάθε φορά προσωπική υπόθεση· άλλη είναι η μεσότητα-ανδρεία για εκείνον που από τη φύση του φέρεται προς την έλλειψη-δειλία και άλλη για εκείνον που φέρεται προς την υπερβολή-θράσος. Εξάλλου, η ανδρεία ως μεσότητα δεν ισαπέχει από τα άκρα της δειλίας και του θράσους, οπότε η εύρεσή της παραμένει ζητούμενο της κάθε φοράς. Η έννοια του μέσου όπως και η στάση ζωής που αποτελεί μεσότητα έχουν δυναμικό χαρακτήρα διεπόμενο από την απροσδιοριστία που συστήνεται από τη σχέση ενός υποκειμένου απόλυτης ετερότητας (το εκάστοτε ανθρώπινο πρόσωπο) και ενός αντικειμένου πρωτοφανέρωτης μοναδικότητας (το εκάστοτε πάθος ή πράξη που το πρόσωπο καλείται να χειριστεί). Από τα επόμενα, όμως, θα φανεί πως η απροσδιοριστία αυτή δεν είναι χαοτικού τύπου. Το υποκείμενο λειτουργεί θεμελιώνοντας τη συμπεριφορά του αφενός επί τη βάση μιας δεδομένης αυτογνωσίας, λιγότερης ή περισσότερης, αφετέρου επί τη βάση φυσικών προδιαθέσεων και δεδομένων εθισμών. Έσχατος κριτής των επιλογών του είναι ο ορθός λόγος, και αυτός σε μεγάλο βαθμό ατομικά και κοινωνικά προβλέψιμος. Το αντικείμενο, τα πάθη δηλαδή και οι πράξεις, διέπονται όσον αφορά τον τρόπο ενεργοποίησής τους αφενός από την ομοειδία της ανθρώπινης φύσης, αφετέρου από τα δεδομένα κοινωνικά πρότυπα· και τούτο σε μεγάλο, αν και όχι καθοριστικό, βαθμό. Το πρόσωπο, λοιπόν, κινείται στο πεδίο των παθών και των πράξεων με πλοηγούς εσωτερικής και εξωτερικής υφής διαθέσιμους εκ των προτέρων· αυτοί λειτουργούν δυνάμει ως κίνητρα συγκεκριμένων στάσεων απέναντι στα πάθη και τις πράξεις, αλλά, όσον αφορά τις ενέργειες του προσώπου, τον τελευταίο λόγο τον έχει η βούλησή του.

Ο άνθρωπος βρίσκεται σε σχέση με τους συμπολίτες του, ενώ παράλληλα τίθεται ενώπιον των παθών και των πράξεών του. Η κίνησή του προς τον κόσμο ορίζει και την ανάδρομη εσώστροφη κίνησή του, και αυτός ο κύκλος της έκστασης και συστολής τον περιγράφει ως πρόσωπο μοναδικό και ανεπανάληπτο. Η αρετή είναι προσωπική. Γι' αυτό και η προσπάθεια του ανθρώπου για εύρεση του μέσου έχει οικοδομηθεί πάνω στην αρχική βούληση για την πραγμάτωση της αρετής, έχει στερεωθεί στη συνειδητή και ώριμη επιλογή της συγκεκριμένης ηθικής στάσης, της μεσότητας και αρετής. Χωρίς την έλλογη προτίμηση συγκεκριμένης στάσης ζωής, δεν νοείται ηθική αρετή. Ο τρόπος με τον οποίο γινόμαστε ενάρετοι, η επανάληψη δηλαδή ομοίων ενεργειών, προϋποθέτει σταθερότητα σ' αυτή την ελεύθερη επιλογή εκ μέρους του ανθρώπου. Επαγρύπνηση, εθισμός, άσκηση απαιτούνται για την πραγμάτωση και παγίωση της αρετής. Γι' αυτό κι η απόκτησή της μέσα στο κοινωνικό γίνεσθαι εγείρεται (αδιαλείπτως) ως προσωπική υπόθεση.

Η αρετή όχι μόνο εγείρεται ως προσωπική υπόθεση αλλά και παραμένει τέτοια. Και αυτό, διότι *τῶν πράξεων ἅπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ τέλους κύριοι ἔσμεν*<sup>29</sup>· έχουμε πλήρη έλεγχο των πράξεών μας, και είμαστε αποκλειστικά υπεύθυνοι για αυτές αλλά και για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα μας. Επαναλαμβάνοντας εν γνώσει μας συγκεκριμένες πράξεις δίνουμε μέσω του εθισμού συγκεκριμένη και πάγια μορφή στο ήθος μας<sup>29</sup>. Κάνοντας σφόδρονες πράξεις γινόμαστε σφόδρονες, και δίκαιες δίκαιοι, και ανδρείες ανδρείοι· το ίδιο βέβαια ισχύει και όσον αφορά τις κακίες.

Εξάλλου, και στο πεδίο της άμεσης εφαρμογής της αρετής, δηλαδή στο στίβο των πράξεων, το βάρος πέφτει στην προσωπική επιλογή: *τῆς ἀρετῆς γὰρ καὶ τοῦ ἥθους ἐν τῇ προαιρέσει τὸ*

---

θεωρεῖν ἡδονὴν αὖξει τὴν τοῦ θεωρεῖν δύναμιν καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ μανθάνειν ἐπιδόσεις τῆς μαθήσεως ποιεῖ καὶ τέλος εἰς ἐπιστήμην καθίστησι καὶ καθόλου πᾶν ἔργον καὶ πᾶσα ἐνέργεια, γινομένη μεθ' ἡδονῆς, ἀνύεται μᾶλλον καὶ τελειοῦται.

<sup>29</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1114b 31-32 καὶ 1114a 9-14.

κύριον<sup>30</sup>. Η **προαίρεσις** δεν ταυτίζεται με το *ἐκούσιον* όλες οι πράξεις που πράττονται με προαίρεση είναι εκούσιες, αλλά όχι και το αντίστροφο<sup>31</sup>. και αυτό, διότι η προαίρεση προϋποθέτει τη συνδρομή του λόγου, είναι επιλογή συνειδητή και θεμελιώνεται στη λογική αποτίμηση του σκοπού των πράξεων ως εφικτού. Έτσι, η προαίρεση συνυπολογίζει εκτός από το σκοπό και τα μέσα επίτευξής του. Η αρετή ταυτίζεται με πράξεις εκούσιες και συνειδητές, είναι *ἕξις προαιρετική* και αυτό σημαίνει πως δεν είναι απλά η πάγια προτίμηση και η στόχευση ενός ανώτερου σκοπού, αλλά σύνολο ενεργειών που έχουν κριθεί πρόσφορες και αποτελεσματικές, και λειτουργούν ως μέσα για την πραγματοποίηση του ύψιστου σκοπού, της ανθρώπινης ευτυχίας.

Ο άνθρωπος, λοιπόν, ως πρόσωπο ελεύθερο αποφασίζει μόνος του ποια θα είναι η δική του μετρημένη στάση απέναντι στους συνανθρώπους και τα πράγματα. Οπωσδήποτε, δεν πρόκειται για αποθέωση του υποκειμενισμού· η αριστοτελική φιλοσοφία στο σύνολό της δεν συνάδει με αυτόν. Το πρόσωπο θα προσδιορίσει βέβαια μόνο του το μέσον σύμφωνα με τις ιδιαιτερότητες και τις ανάγκες του, από την άλλη όμως θα λειτουργήσει στον προσδιορισμό αυτό με κριτήριο τον ορθό λόγο και συγκεκριμένα πρότυπα που του προσφέρει η κοινωνία.

Αναντικατάστατος οδηγός του ανθρώπου για να βρίσκει σε κάθε περίπτωση τη μεσότητα είναι, πρώτον, ο **ὀρθὸς λόγος**: *ἢ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετὴ ἐστίν*<sup>32</sup>. Η λογική είναι ο ανεκτίμητος σύμβουλος της ελεύθερης προαίρεσης· η λογική θα καθοδηγήσει τον άνθρωπο στο πώς θα βιώσει και θα εκδηλώσει τα πάθη, πώς θα σχετιστεί στην πράξη με τους άλλους ανθρώπους, πώς θα αντιμετωπίσει τις καταστάσεις, τα γεγονότα και τα πράγματα μέσα στην πολιτική κοινωνία. Έτσι, οι διανοητικές αρετές συνεργάζονται με τις ηθικές, για να προσφέρουν μαζί στον άνθρωπο την ευτυχία. Το λογικό μέρος της ψυχής και το *ἄλογον* πλήν *μετέχον λόγου*, αζεχώριστα μεταξύ τους όπως το κυρτό και το κοίλο σε μια καμπύλη, αλληλεπιδρούν και γεννούν την αρετή και την ανθρώπινη ευδαιμονία. Ο ορθός λόγος είναι το κλειδί της προαίρεσης· η προαίρεση είναι η ουσία της αρετής· η αρετή είναι η προϋπόθεση της ευτυχίας· η ευτυχία ταυτίζεται με το αγαθό.

Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι στην αρχαιοελληνική γνωσιοθεωρία ο ορθός λόγος δεν έχει να κάνει με συστηματική νοησιαρχική ακρίβεια· ο ορθός λόγος δεν είναι επιστήμη, δεν δεσμεύεται από αξιωματικές αρχές και την εσωτερική συνέπεια του οικοδομήματος μιας επιστήμης. Ο ορθός λόγος είναι όλων των ανθρώπων· κανείς ειδήμων και ειδικός, καμία ιδεολογία, θρησκεία και φιλοσοφία δεν μπορεί να τον μονοπωλήσει. Ο ορθός λόγος, για το Σταγειρίτη και κάθε Έλληνα είναι ο κοινός λόγος, είναι προσδιορισμένος κοινωνικά. Η αρχαιοελληνική γνωσιοθεωρία ταυτίζει το αληθεύειν με το κοινωνείν. Η αλήθεια είναι συνάρτηση των κοινωνικών επιτευγμάτων, εκφράζει το κατά πόσον οι άνθρωποι επιτυγχάνουν να ζουν όλοι μαζί *κατὰ λόγον*. Η τελική ορθότητα του λόγου βεβαιώνεται *κατ' ἀρετὴν* και η αρετή *κοινωνίας ἔργον ἐστίν*<sup>33</sup>.

Δεύτερο κριτήριο για την εύρεση της μεσότητας είναι το από κοινωνικό πρότυπο του *φρόνιμου*, του *σπουδαίου* αυτός είναι το μέτρο και ο κανόνας<sup>34</sup> της ενάρετης συμπεριφοράς, αυτός *ὀρίζει* το μέσον· και “ὀρίζει το μέσον” δεν σημαίνει πως το καθορίζει εξαντλητικά και καταναγκαστικά, αλλά το οριοθετεί αποκλείοντας πιο πολύ αυτό που σίγουρα δεν εντάσσεται στη μεσότητα. Με αυτό τον τρόπο ο Αριστοτέλης αποφεύγει να μας δώσει ένα αντικειμενικό ηθικό κριτήριο· εντάσσει το καλό μέσα σε κάποια όρια κινούμενα, λέγοντας απλά ότι ηθικά καλό είναι αυτό

<sup>30</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1163a 22-23. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος, *Περὶ προαιρέσεως κατ' Ἀριστοτέλην*, *Μελετήματα φιλοσοφίας* 2, Αθήνα 1980, σελ. 135-174.

<sup>31</sup> *Ἠθικὰ Μεγάλα*, 1.17.6-7.

<sup>32</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1144b 27.

<sup>33</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1122b 29, 1144b 14- 28. Βλ. Χ. Γιανναράς, “Ὁ “ἀποφατικὸς” Ἀριστοτέλης”, *Διαβάξω* 135 (Αφιέρωμα στον Αριστοτέλη) 1986, σελ. 14-16.

<sup>34</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1113a 29-33. *Προτρεπτικός*, 39.1-3: τίς ἡμῖν κανὼν ἢ τίς ὅρος ἀκριβέστερος τῶν ἀγαθῶν πλὴν ὁ φρόνιμος; ὅσα γὰρ ἂν οὗτος ἔλοιτο κατὰ τὴν ἐπιστήμην αἰρούμενος, ταῦτ' ἐστὶν ἀγαθὰ καὶ κακὰ δὲ τὰ ἐναντία τούτοις.

που θα έπραττε στη συγκεκριμένη περίπτωση ο γνωστικός και ενάρετος άνθρωπος. Και αναμφίβολα μόνο κοινωνικός-πολιτικός μπορεί να είναι ο επικαθορισμός του ποιος τελικά είναι ο φρόνιμος. Σημαντικό ρόλο στην επίτευξη αυτού του επικαθορισμού έχουν ο έπαινος και ο ψόγος εκ μέρους της πολιτικής κοινότητας· μέσω αυτών –της συγκατάθεσης που εκφράζεται ως έπαινος, και της απαξίωσης που εκφράζεται ως ψόγος- διαμορφώνεται βαθμιαία και χαλαρά το απτό κοινωνικό πρότυπο του φρονίμου. Αυτός, μέσω του άρρητου αλλά πανταχού παρόντος ερωτήματος για το πώς θα βίωνε το πάθος και πώς θα έπραττε, προσωποποιεί το ήθος της πόλης γειώνοντάς το ως άμεσο ζητούμενο την ώρα του πάθους και της πράξης.

Το σίγουρο είναι ότι η φρόνηση (η αρετή του φρονίμου, η αρετή του ορθού λόγου) και η ηθική αρετή έχουν ζευγαρωθεί, και αλληλεξαρτώμενες οδηγούν μαζί τον πολίτη στην ευδαιμονία: *συνέξευκται δὲ καὶ ἡ φρόνησις τῇ τοῦ ἡθους ἀρετῇ, καὶ αὕτη τῇ φρονήσει, εἴπερ αἱ μὲν τῆς φρονήσεως ἀρχαὶ κατὰ τὰς ἡθικὰς εἰσιν ἀρετάς, τὸ δ' ὀρθὸν τῶν ἡθικῶν κατὰ τὴν φρόνησιν*<sup>35</sup>. Κατανοούμε εύκολα γιατί η ηθική αρετή συνδέεται άρρηκτα με μια διανοητική αρετή, τη φρόνηση· αλλά είναι ενδιαφέρον να προσέξουμε στο παραπάνω χωρίο ότι και η φρόνηση θεμελιώνεται στις ηθικές αρετές. Η λογική προϋποθέτει το ήθος: μια θέση που απέχει πολύ από τη νοησιарχία που έχουμε συνηθίσει να καταλογίζουμε στον Σταγειρίτη!

Έχουμε πλέον ολοκληρώσει την αναφορά μας στα στοιχεία του αριστοτελικού ορισμού της αρετής και μπορούμε και εμείς να τον παραθέσουμε εν είδει συμπεράσματος: *ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετικὴ, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν*<sup>36</sup>. Αυτή ακριβώς η αρετή που ζυγίζεται ριψοκίνδυνα και ακριβοδίκαια ανάμεσα στην ανθρώπινη φύση και την προσωπική ελευθερία, στην υπερβολή και την έλλειψη, ανάμεσα στον υποκειμενισμό και την αντικειμενικότητα, στην ατομικότητα και την κοινωνικότητα, αποτελεί το θεμέλιο της ευδαιμονίας. Και μπορεί να κάνει τον καθένα σχετικά ευτυχισμένο, στα όρια δηλαδή που επιτρέπει ο πολυκύμαντος ανθρώπινος βίος και η απρόβλεπτη κοινωνική μεταβλητότητα.

Αλλ' όμως ο Αριστοτέλης ποθεί να διαρρήξει αυτά τα όρια, να υπερβεί και αυτή την πολιτική αρετή ως το κατεξοχήν περιεχόμενο της ευδαιμονίας, να διανοίξει ένα ανώτερο, τέλειο και απόλυτο πεδίο ευτυχίας: *ἀρετὴ γάρ ἐστι τὸ κυριώτατον τῶν ἐν ἡμῖν, ἡδιστόν τε πάντων ἐστὶν ὡς ἐν πρὸς ἐν ἡ φρόνησις*· η ύψιστη ευτυχία είναι η ζωή του πνεύματος, η φιλοσοφική θεωρία. Αυτή είναι η μόνη ενέργεια που δένεται βαθιά με τη χαρά, ακώλυτη από εξωτερικές μεταβολές: *ἀλλὰ μὴν ἡ γε τελεία ἐνέργεια καὶ ἀκώλυτος ἐν ἑαυτῇ ἔχει τὸ χαίρειν, ὥστ' ἂν εἴη ἡ θεωρητικὴ ἐνέργεια πασῶν ἡδίστη*<sup>37</sup>. Το αμέσως λιγότερο καλό είναι αυτό που πρώτ' απ' όλα έχουμε οι άνθρωποι στο χέρι μας: ένας βίος ενάρετος<sup>38</sup>.

Όσα προαναφέραμε για την πολιτική αρετή ως περιεχόμενο της ευδαιμονίας ουδόλως αναιρούνται με την οραματική διάνοιξη του πεδίου της τέλειαις ευτυχίας, την έξοδο στον θεωρητικό βίο.

Πρώτον, διότι η φιλοσοφική θεωρία ως ανώτατη μορφή ευτυχισμένου βίου υπερβαίνει αλλά δεν καταργεί την έμπρακτη αρετή. Και αυτό, αφενός γιατί εκ της ουσίας της συνυπάρχει με αυτήν, αφετέρου γιατί εξασφαλίζει, για όποιον την ασκεί, την ηδονή και την αυτάρκεια, και μάλιστα στον υπέρτατο βαθμό. Τρεις αξίες μαζί δημιουργούν την ευδαιμονία: *τὰ δ' ἐν ψυχῇ διώριστα ἀγαθὰ εἰς τρία, εἰς φρόνησιν εἰς ἀρετὴν καὶ ἡδονήν*. «Η θεμελιακή πρόταση της αριστοτελικής ηθικής είναι ότι αυτές οι τρεις αξίες μαζί δημιουργούν την ευδαιμονία»<sup>39</sup>. Αν η πολιτική αρετή βασί-

<sup>35</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1178a 16-19. Πρβλ. 1141b 23: Ἔστι δὲ καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ φρόνησις ἡ αὕτη μὲν ἕξις...

<sup>36</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1106b 36 - 1107a 2.

<sup>37</sup> *Προτρεπτικός*, 95.3-4 και 87.1-2 αντίστοιχα. Επίσης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1178b 7-8 και 1177a16-18: ἡ τούτου [τοῦ νοός] ἐνέργεια κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν εἴη ἂν ἡ τελεία ευδαιμονία. ὅτι δ' ἐστὶ θεωρητικὴ, εἴρηται.

<sup>38</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1178a 5-9: τὸ γὰρ οἰκεῖον ἐκάστω τῇ φύσει κρᾶτιστον καὶ ἡδιστόν ἐστιν ἐκάστω· καὶ τῷ ἀνθρώπῳ δὴ ὁ κατὰ τὸν νοῦν βίος, εἴπερ τοῦτο μάλιστα ἄνθρωπος. οὗτος ἄρα καὶ ευδαιμονέστατος. Δευτέρως δ' ὁ κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετὴν. Βλ. και I. Düring, ό.π., σελ. 236 και 256.

<sup>39</sup> *Ἠθικὰ Μεγάλα*, 1.3.2.1-2. I. Düring, ό.π., σελ. 206 και 255· εκεί και οι σχετικές παραπομπές στα κείμενα.



ζεται στον ορθό λόγο και στα όρια που θέτει ο φρόνιμος πολίτης, είναι αυτονόητο πως κατεξοχήν ενάρετος θα είναι όποιος απολαμβάνει τον θεωρητικό βίο. Αυτός ακριβώς είναι και ο κυρίως ηδονικός βίος: *τοῖς ἐλομένοις τὸν κατὰ νοῦν βίον καὶ τὸ ζῆν ἡδέως μάλιστα ὑπάρχει*. Η θεωρία είναι *τὸ ἥδιστον καὶ ἄριστον*. Πρόκειται μάλιστα για μια ηδονή αξιοθαύμαστη για την καθαρότητα και τη βεβαιότητά της<sup>40</sup>. Εξάλλου, η φιλοσοφία ταυτίζεται με την απόλυτη αὐτάρκεια: *ὁ δὲ σοφὸς καὶ καθ' αὐτὸν ὧν δύναται θεωρεῖν, καὶ ὅσῳ ἂν σοφώτερος ᾖ, μᾶλλον βέλτιον δ' ἴσως συννεργοῦς ἔχων, ἀλλ' ὅμως αὐταρκέστατος*<sup>41</sup>.

Δεύτερον, διότι η καθαρά θεωρητική δράση του νου δεν μπορεί να είναι πανανθρώπινο προνόμιο: η θεωρία είναι για τους λίγους· για τους πολλούς η πρακτική ενέργεια του νου είναι επαρκέστατο εργαλείο αρετής και ευτυχίας. Οποσδήποτε, όμως, και για τους πρώτους και για τους δεύτερους η φρόνηση είναι αγαθό που αξίζει να το επιζητούν και να το επιλέγουν, αφού είναι απόλυτα αναγκαίο για τη ζωή· τα πάντα σ' αυτήν απαιτούν διαλογισμό και γνώση. Και, αν ευτυχισμένη ζωή σημαίνει χαρά και αρετή και άσκηση πνευματικής δραστηριότητας, είναι βέβαιο πως για καθεμιά από αυτές πρέπει να φιλοσοφούμε, αφού μόνο μέσω του φιλοσοφείν πετυχαίνουμε να τις αποκτήσουμε στον ανώτερο βαθμό και με τον αμιγέστερο τρόπο<sup>42</sup>. Με δεδομένο πως ζωή για τον άνθρωπο είναι η ενέργεια του νου του<sup>43</sup>, η διαφορά των λίγων με τους πολλούς είναι ότι όσοι φιλοσοφούν και αναζητούν την αλήθεια γι' αυτήν την ίδια, φτάνουν σε μεγαλύτερη ένταση της ύπαρξης: *ζῆ μᾶλλον ὁ διανοούμενος ὀρθῶς καὶ μάλιστα πάντων ὁ μάλιστα ἀληθεύων, οὗτος δ' ἐστὶν ὁ φρονῶν καὶ θεωρῶν κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην ἐπιστήμην*. Η αναζήτηση της αλήθειας είναι σίγουρα το βέλτιστο των έργων της ψυχής μας. Ή φιλοσοφούμε, λοιπόν, ή σηκώνομαστε να φύγουμε απ' αυτή τη ζωή<sup>44</sup>!

Τρίτον και μέγιστον, θεωρία και αρετή συμπορεύονται, διότι η θεωρητική-φιλοσοφική ενέργεια στην απόλυτη καθαρότητά της, μετά από πρακτικές κοινωνικές-πολιτικές επιδιώξεις, είναι επίσης οδός που καταλήγει στην πραγμάτωση της ανθρώπινης φύσης· μόνο που τείνει και ποθεί να πραγματοποιήσει τη φύση στην ατέλεστη πληρότητά της· και αυτή δεν είναι άλλη από την ίδια την αυθυπέρβαση της φύσης και την έξοδό της προς το θεό.

Το οντολογικό-ανθρωπολογικό κριτήριο της ηθικότητας, η προαγωγή του έργου που επιτελεί ο άνθρωπος ως τέτοιος, δεν αναιρείται με την αναζήτηση της ευδαιμονίας στο θεωρητικό βίο. Εφόσον ίδιον της ανθρώπινης φύσης είναι η ψυχή της και ίδιον αυτής η νοητική-λογική ενέργειά της, η φρόνηση είναι σύμφωνα με τη φύση ο σκοπός της ύπαρξής μας. Όπως τα μάτια εκ φύσεως υπάρχουν ως τέτοια για την όραση, έτσι και η ανθρώπινη ψυχή υπάρχει για τη θεωρία και τη μάθηση. Αυτή είναι και το ύψιστο αγαθό. Και αφού η ευδαιμονία, επίσης, είναι το ύψιστο αγαθό, ο θεωρητικός-φιλοσοφικός βίος και η ευδαιμονία ταυτίζονται<sup>45</sup>.

Σίγουρα ο απόλυτα ευδαίμων βίος κείται εκτός των ανθρωπίνων ορίων. Μόνο στο βαθμό που υπάρχει κάτι το θείο μέσα στον άνθρωπο, και ζεί κάποιος όχι τόσο ως άνθρωπος αλλά με κέντρο και πυρήνα στον οποίο συστέλλει (ή διαστέλλει;) την ύπαρξή του αυτό το θεϊκό στοιχείο μέσα

<sup>40</sup> *Προτρεπτικός*, 78.1-2, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1072b 24 και *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1177a 25-26.

<sup>41</sup> *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1177a 32-b 1.

<sup>42</sup> *Προτρεπτικός*, 41.7-8.

<sup>43</sup> *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1072b 27-28.

<sup>44</sup> *Προτρεπτικός*, 85.3-5, 65.6-7 και 110.2-3: ἡ φιλοσοφητέον οὖν ἢ χαίρειν εἰποῦσι τῷ ζῆν ἀπιτέον ἐντεῦθεν.

<sup>45</sup> *Προτρεπτικός*, 17.10-12: φρόνησις ἄρα τις κατὰ φύσιν ἡμῖν ἐστὶ τὸ τέλος, καὶ τὸ φρονεῖν ἔσχατον οὐ χάριν γεγόναμεν. οὐκοῦν εἰ γεγόναμεν, δηλον ὅτι καὶ ἐσμεν ἔνεκα τοῦ φρονῆσαι τι καὶ μαθεῖν· 70.1-3: Τὸ φρονεῖν ἄρα καὶ τὸ θεωρεῖν ἔργον τῆς ψυχῆς ἐστὶ καὶ τοῦτο πάντων ἐστὶν αἰρετώτατον τοῖς ἀνθρώποις, ὥσπερ οἶμαι καὶ τὸ τοῖς ὅμμασιν ὁρᾶν...· 40.5-6: κατὰ τὴν κυριωτάτην κρείσιν κρᾶτιστόν ἐστι τῶν ἀγαθῶν ἡ φρόνησις. Πρβλ. τη διατύπωση της Τ. Βαλαλά, ὁ.π., σελ. 265: «Η ζωή του ανθρώπου είναι ενέργεια, και το τέλος του βίου, το τέλος προς το οποίο τείνει ο άνθρωπος, είναι η ενέργεια εκείνη που του επιτρέπει να πραγματώνει το άριστο, δηλαδή η θεωρητική ενέργεια. Και η ενέργεια είναι τελεία, όταν πραγματώνει αυτό οὐ ἐφίεται. Την ευδαιμονία ο άνθρωπος την επιδιώκει αυτή καθαυτή, γιατί το έργο του είναι η κατὰ λόγον ενέργεια τῆς ψυχῆς του».

του, μπορεί να ζήσει βίο απόλυτα ευτυχής. Αν ο νους δεν είναι ο ίδιος ένα κομμάτι του θεού μέσα μας, είναι σίγουρα το πιο κοντινό προς το θεό στοιχείο μέσα στον άνθρωπο· ένας βίος *κατὰ τὸν νοῦν*, συνεπώς, είναι ο ευδαιμονέστατος. Για να ζούμε σύμφωνα με αυτόν, πρέπει να υπερβαίνουμε τη φύση μας: θνητοί όντες να μη φρονούμε τα ανθρώπινα και ληξιπρόθεσμα - σκιαγραφήματα εξάλλου είναι αυτά, και ο άνθρωπος μηδέν!-<sup>46</sup>, αλλά να διώκουμε την ενδεχόμενη αθανασία. Και ίσως με αυτήν ακριβώς την διαρκή απόπειρα εξόδου από τη φύση μας, σε αυτήν ακριβώς να επιστρέφουμε, στην εύρεση και πραγμάτωσή της. Αυτό, λοιπόν, *εἶναι* κατεξοχήν ο άνθρωπος, αδιάλειπτη προσπάθεια να χάσει τον εαυτό του και να τον ξανακερδίσει στην κράτιστη και ήδιστη επανεύρεση της θείας φύσης του<sup>47</sup>;

Ένα τελευταίο σχόλιο. Η σκέψη του Αριστοτέλη εν επιγνώσει διαγράφει και έναν κύκλο φαύλο μα σωτήριο, και μια απόδραση εξίσου παράλογη μα απελευθερωτική.

Κύκλο: φαύλο, διότι η αρετή προσδιορίζεται ως συνειδητή και ελεύθερα επιλεγμένη στάση ζωής σύμφωνη με τον ορθό λόγο, και ο ορθός λόγος κρίνεται με τη σειρά του κατ' αρετήν και με γνώμονα το πρότυπο του ενάρετου ανθρώπου· μα σωτήριο, διότι στον αποφατισμό αυτού του κύκλου κατακρημνίζεται κάθε αντικειμενοποιημένη, δηλαδή απάνθρωπη, ηθική. Δεν πρόκειται παρά για τον κύκλο της ελληνικής πόλεως, της ίδιας της ζωής μέσα σ' αυτήν. Η ηθική του Αριστοτέλη είναι πολιτική και ανθρώπινη, είναι βασισμένη στη χαρά και τη λύπη να ζεις με τους άλλους.

Απόδραση: παράλογη, διότι η φύση και η πραγμάτωσή της είναι το αναπόδραστο δεδομένο της ζωής και του θανάτου μας· μα απελευθερωτική, διότι διανοίγει γι' αυτήν, ακριβώς, την τραγική μοίρα φως απρόσιτο αλλά υπαρκτό. Δεν πρόκειται παρά για την απόδραση από τα ασφυκτικά όρια μιας νοησιαρχικής βίωσης του ανθρώπινου Είναι. Η φύση του ανθρώπου δεν ταυτίζεται με τη μορφή που της δίνει η νόηση. Παραμένει ενθάδε ως πόθος αζεδίψαστος αθανασίας.

---

<sup>46</sup> *Προτρεπτικός*, 104.1-5.

<sup>47</sup> Παραθέτουμε το κείμενο στο οποίο βασίζεται αυτή η οπωσδήποτε ελεύθερα και υποκειμενικά δοσμένη παράγραφος. *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1177b 24-78a 8: ἡ τελεία δὴ εὐδαιμονία αὕτη ἂν εἴη ἀνθρώπου, λαβοῦσα μῆκος βίου τέλειον· οὐδὲν γὰρ ἀτελές ἐστὶ τῶν τῆς εὐδαιμονίας. ὁ δὲ τοιοῦτος ἂν εἴη βίος κρείττων ἢ κατ' ἀνθρώπον· οὐ γὰρ ἢ ἀνθρωπός ἐστιν οὕτω βιώσεται, ἀλλ' ἢ θεῖόν τι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει· ὅσον δὲ διαφέρει τοῦτο τοῦ συνθέτου, τοσοῦτον καὶ ἡ ἐνέργεια τῆς κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετῆν. εἰ δὴ θεῖον ὁ νοῦς πρὸς τὸν ἀνθρώπον, καὶ ὁ κατὰ τοῦτον βίος θεῖος πρὸς τὸν ἀνθρώπινον βίον. οὐ χρὴ δὲ κατὰ τοὺς παραινούντας ἀνθρώπινα φρονεῖν ἀνθρώπον ὄντα οὐδὲ θνητὰ τὸν θνητόν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν καὶ πάντα ποιεῖν πρὸς τὸ ζῆν κατὰ τὸ κράτιστον τῶν ἐν αὐτῷ· εἰ γὰρ καὶ τῷ ὄγκῳ μικρόν ἐστι, δυνάμει καὶ τιμιότητι πολὺ μᾶλλον πάντων ὑπερέχει. δόξειε δ' ἂν καὶ εἶναι ἕκαστος τοῦτο, εἴπερ τὸ κύριον καὶ ἄμεινον. ἄτοπον οὖν γίνοιτ' ἂν, εἰ μὴ τὸν αὐτοῦ βίον αἰροῖτο ἀλλὰ τινος ἄλλου. τὸ λεχθέν τε πρότερον ἀρμόσει καὶ νῦν τὸ γὰρ οἰκεῖον ἕκαστῳ τῇ φύσει κράτιστον καὶ ἡδιστόν ἐστιν ἕκαστῳ· καὶ τῷ ἀνθρώπῳ δὴ ὁ κατὰ τὸν νοῦν βίος, εἴπερ τοῦτο μάλιστα ἀνθρώπος.